

Παπαγιαννάκος Νίκος
Αρχιτέκτων Ε.Μ.Π.
DEA Αρχαιολογίας – Ιστ. Τέχνης Sorbonne

Μελετώντας την εξέλιξη της ναοδομίας στη ΝΑ. Αττική κατά την όψιμη Τουρκοκρατία

Οι εκκλησίες της Αττικής είναι απλές αγροτικές κατασκευές, ανάλογες με το βιοτικό επίπεδο των κατοίκων. Στα εκκλησιαστικά κτίσματα της Αττικής χρησιμοποιείται το οικοδομικό στοιχείο της καμάρας. Η θέση της και ο τρόπος που αυτή λειτουργεί ως φέρον στατικό στοιχείο έχουν ανάλογες επιπτώσεις τόσο στη διάπλαση του χώρου όσο και στην οπτική αντίληψη¹.

Το κεραμίδι σε ευρεία κλίμακα και η σχιστόπλακα κατ' εξαίρεση, όπως ο Άγιος Παντελεήμων και ο Άγιος Νικόλαος Αναβύσσου, παρ' όλη τη διαφορά ιδιοτήτων, μορφής και δυνατοτήτων, χρησιμοποιήθηκαν ως υλικά επικάλυψης σε ίδιας κατασκευαστικής λογικής φέροντα σκελετό.

Αν υποθέσουμε πως το κτίσιμο ήταν αποκλειστική δουλειά του κτίστη, τότε θα πρέπει να υπήρχαν στην Αττική ομάδες με διαφορετικά κριτήρια επιλογής για τον τύπο του κτιρίου που η καθεμιά υιοθετούσε. Η πέτρινη καμάρα στο εσωτερικό (εικ. 1) είναι κτισμένη από γνώστες της τεχνικής και έμπειρους τεχνίτες που γνώριζαν την κατασκευή του ξυλότυπου, τη λάξευση των λίθων σε ορισμένο σχήμα και τη συναρμογή τους, καθώς και τη στατικά σωστή μορφή του τόξου. Μπορεί να υποθέσει κανείς με σχετική βεβαιότητα ότι ο καμαροσκέπαστος ναός της Αττικής κτίστηκε εξ ολοκλήρου από κάποιο συνεργείο μαστόρων. Η στυλιζαρισμένη διακόσμηση από σκυφία ροδιακού τύπου σε σταυροειδή διάταξη, ενταγμένη στις απολήξεις των αετωμάτων αφ' ενός, και η οριζόντια οδοντωτή ταινία, από συμπαγείς κεραμοπλινθούς, αποδίδεται άραγε στους Λαγκαδιανούς ή σε άλλους μαστόρους; Η μέτριας ποιότητας κατασκευή πρέπει εντούτοις να αποδοθεί υποθετικά σε κάποιους μαστόρους που έδρασαν κυρίως τοπικά και των οποίων ο τρόπος αμοιβής παραμένει άγνωστος. Περίφημοι κτίστες αυτής της περιόδου ήταν οι Ανδριώτες, οι Αναφιώτες, οι Τηνιακοί, οι Λαγκαδιανοί, οι Βαρβαρίτες από τα Καλάβρυτα, οι Πυρσογιανίτες της Ηπείρου και οι Ζουπανιώτες της Δ. Μακεδο-

1. Α. Δημητσάνου-Κρεμέζη, «Το καμαρόσπιτο της Αττικής», 1986, σελ. 124-125.

νίας. Απ' όλους αυτούς σε ό,τι αφορά την παράδοση θολόκτιστων πρέπει να υποθέσουμε κυρίως τους φημισμένους νησιώτες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι υπόλοιποι υποχρεωτικά απέχουν. Εξάλλου τα υλικά επικάλυψης μαρτυρούν συνάφια κι άλλων προελεύσεων. Οι Τζιώτες είναι γνωστοί κτίστες στα Μεσόγεια και μάλιστα είχαν επεκτείνει τη δραστηριότητά τους και σε άλλες περιοχές, φτάνοντας μέχρι την Αργολίδα. Κοινό σημείο μεταξύ των απογόνων των εποίκων Αρβανιτών της Αττικής και των μαστόρων της Ηπείρου ήταν ενδεχομένως και η γλώσσα. Πλήθος αρβανίτικες λέξεις υπάρχουν στις συνεχειακές γλώσσες των μαστόρων ακόμα και της Πελοποννήσου.

Η Αττική χωρίζεται τόσο από τα γλωσσικά ιδιώματα όσο και από άλλες παραδόσεις και συνήθειες σε δυο ομάδες: στη ΒΔ που φτάνει ανατολικά ως τη λεωφόρο Μαραθώνος και τη ΝΑ που περιλαμβάνει τα Μεσόγεια και τη Λαυρεωτική. Τούτο εκφράζεται ακόμα και στις οικοδομικές τεχνικές, όπως π.χ. η προτίμηση του ξυλόστεγου συστήματος στη ΒΔ ομάδα έναντι του θολοσκεπούς στη ΝΑ.

Υπενθυμίζουμε ότι το πέτρινο τοξωτό φέρον στοιχείο μπορεί να εξασφαλίσει πιο αποτελεσματικά την αντοχή του κτίσματος και επιτρέπει να αντιμετωπίζονται τα στατικά προβλήματα κατά το διπλασιασμό του μονόχωρου πυρήνα, όταν μεγαλώνουν οι ανάγκες εξεύρεσης χώρου. Ακόμα και μέσα στα περιορισμένα όρια της Αττικής ισχύει αυτή η αρχιτεκτονική ποικιλία.

Η ανεκτική πολιτική του κατακτητή μέχρι το 1760 επέτρεπε κάποιες επιπλέον ελευθερίες στο θρήσκευμα και στην αυτοδιοίκηση. Στις αρχές του 18ου αιώνα, εποχή αδιαμφισβήτητης Τουρκοκρατίας, οι μικροί συνοικισμοί της πεδιάδας των Μεσογείων μετατρέπονται σε χωριά. Σ' αυτό συμβάλλει η θεσμοθέτηση ειδικών βραχυπρόθεσμων προνομίων στους επανερχόμενους στις πατρώες εστίες, όπως η απαλλαγή για 3 χρόνια από φόρους και η δυνατότητα να αποκτήσουν κτήματα.

Πριν από το τέλος του 17ου αιώνα οι μικροί οικισμοί της περιοχής Κορωπίου εγκαταλείπονται λόγω πανώλης και οι πληθυσμοί τους μετακινούνται προς την Πεντέλη². Όταν επιστρέφουν στον τόπο τους συσπειρώνονται στον Κουρσαλά περί το 1730, οπότε χρονολογείται και η ανακαίνιση του ναού της Κοίμησης και η ανέγερση περί των 30 ναυδριών στην ευρύτερη περιοχή. Σημειώνουμε ότι την ίδια εποχή χρησιμοποιούνται και οι βυζαντινοί ναοί (εικ. 2) Μεταμόρφωσης Σωτήρος³, εγγεγραμμένος σταυροειδής, Αγ. Δημητρίου Αλυκού με κάτοψη ελεύθερου σταυρού, Αγ. Λουκά Λαμπρικά σταυρεπίστεγος, καθώς και οι μεταβυζαντινοί με

2. Σ. Κόλλιας, «Οικισμοί περιοχής Κορωπίου κατά την Τουρκοκρατία», *Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Κερατέα 2001, σελ. 598, 599, 601 και χάρτης IV, σελ. 607.

3. Γ. Μιχαήλ, *Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Κορωπί Αττικής*, Κορωπί 1995.

κάτοψη ελεύθερου σταυρού χρονολογούμενοι στο 18ο αιώνα (εικ. 3) Αγ. Ασώματοι, Αγ. Νικόλαος Κόντρας και Προφήτης Ηλίας. Χαρακτηριστικό των νέων δρομικών κατασκευών –σχεδόν στο σύνολό τους– αποτελεί η ξύλινη στέγη (εικ. 4), όπως του Αγ. Πέτρου, της Ζωοδόχου Πηγής, του Αγ. Μόδεστου και της Παναγίας Σκουπέρη. Όσον αφορά τους θολοσκεπείς (εικ. 5) Αγ. Γεώργιο, Αγ. Δημήτριο και Αγ. Αθανάσιο, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν προϋπάρχουν ή αν κτίζονται εκείνη την περίοδο.

Άξιο παρατήρησης είναι ότι στην περιοχή Κορωπίου χρησιμοποιείται ένα μόλις σφενδόνιο ή και καθόλου σε αντίθεση με τους ναούς του Μαρκοπούλου⁴ –θολοσκεπείς στο σύνολό τους– που έχουν όλοι τουλάχιστον ένα σφενδόνιο – και οι περισσότεροι μέχρι και δύο.

Δίκλιτη Βασιλική

Ο τύπος της δίκλιτης βασιλικής κατά την Τουρκοκρατία δεν είναι εντελώς άγνωστος στην Αττική, όπως φαίνεται από έναν αριθμό μνημείων: ο ναός της Παναγίας Μεσοσπορίτισσας στον Όλυμπο⁵, της Αγίας Τριάδας Μαρκοπούλου και η σε δεύτερη φάση δίκλιτη Αγ. Παρασκευή Παιανίας όσον αφορά την περιοχή μας. Εντός Αττικής δεν ξεχνάμε τον Αγ. Δημήτριο στο Μνημείο Λυσικράτους, τον Αγ. Γεώργιο στην Κολοκυνθού (προγενέστερος του 1726), την Κοίμηση Χασιάς⁶, την Παναγία στα Βίλλια, την Αγ. Παρασκευή και Κυριακή στο Γραμματικό. Οι δίκλιτες της πρώτης ομάδας είναι κατά κύριο λόγο θολοσκεπείς, ενώ αυτές της δεύτερης ξυλόστεγες με ενισχυτικά τόξα και δίριχτη στέγη κατά τον άξονα συμμετρίας.

Δεν θα αναφερθούμε σε περιπτώσεις ασυνήθους μορφής, όπως οι Άγιοι Ανάργυροι ή η Μεταμόρφωση στο Πικέριμι (1ο μισό του 16ου αιώνα), όπου οι μεταγενέστερες φάσεις ανοικοδόμησης έχουν αλλοιώσει τη αρχική κάτοψη του τετρακιδίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού⁷.

4. Ν. Παπαγιαννάκος, «Η άνθιση της αγροτικής εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής κατά τον 18ο αιώνα στο Μαρκόπουλο Μεσογαίας», *Πρακτικά ΙΑ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Σπάτα εικ. 8α, 8β και 6 αντιστοίχως.

5. Χ. Μπούρας, Ρ. Ανδρεάδη, Α. Καλογεροπούλου, *Εκκλησίες της Αττικής*, Αθήνα 1969, σελ. και Ε. Τσοφοπούλου-Γκίνη, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49, Χρονικά, 1994, σελ. 88-89.

6. Α. Τανούλας, «Άγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη στην Αθήνα», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Αθήνα 1982, σελ. 185, εικ. 9.

7. Σ. Μουζάκης, Α. Καλάη-Μουζάκη, «Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Πικέριμι Αττικής: τυπολογικές, μορφολογικές και εικονογραφικές παρατηρήσεις», *Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια 2004, σελ. 463-488, ειδικότερα, σ. 467, σχ. 1.

Πώς εμφανίζεται ο τύπος της ξυλόστεγης μονόκλιτης βασιλικής διευρυμένου πλάτους

Η μορφή είναι ιδιότυπη⁸, διότι στηρίζεται σε επάλληλες ενισχυτικές αντηρίδες⁹ (εικ. 6), συμμετρικά διατεταγμένες στον Β και Ν τοίχο, που φέρουν ισάριθμα εγκάρσια τόξα. Ενώ στις κλασσικές τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές έχουμε ανάπτυξη της τοξοστοιχίας κατά τον άξονα του μήκους του κυρίως ναού, στην περίπτωση αυτή τα τόξα είναι επάλληλα αλλά εγκάρσια στον παραπάνω άξονα, ενισχυμένα κατά τις αντηρίδες. Ενδεχομένως διαπιστώθηκε στατική ανεπάρκεια στην καταπόνηση του κτηρίου από σεισμούς με αποτέλεσμα τη στροφή των τόξων κατά τον κάθετο άξονα. Ο τύπος αποτελεί τη μετεξέλιξη της παλαιότερης τρίκλιτης σε μονόκλιτη.

Κατά τον Α. Ορλάνδο¹⁰, η πρώτη εμφάνιση του τύπου αυτού ξεκινά ήδη από τα βυζαντινά χρόνια. Για πρώτη φορά παρατηρείται στο σωζόμενο καθ' όλο το ύψος του ναό των Ταξιαρχών Καλυβίων Κουβαρά. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα όμοιας κατασκευής διαφαίνεται στην κατά Milchhöfer¹¹ και Τραυλό¹² παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίας Κυριακής Πόρτο-Ράφτη, που εμφανίζει την ίδια κάτοψη. Το παράδειγμα ακολουθούν πολύ μεταγενέστερα ο Άγ. Γεώργιος Κουβαρά στο σύνολό του μαζί με τις προσθήκες, ενώ ο Άγ. Αθανάσιος και ο Άγ. Αντώνιος ακολουθούν ως ενιαία εξ αρχής περιγράμματα χωρίς προσθήκες. Στους δύο πρώτους ναούς, Ταξιαρχών και Αγ. Γεωργίου¹³, είναι επιβεβαιωμένη η βυζαντινή φάση ενώ για τους δύο τελευταίους τα στοιχεία δεν επαρκούν ώστε να ισχυριστούμε το ίδιο. Αξιοπεριεργό είναι το γεγονός ότι το τμήμα του κυρίως ναού των Ταξιαρχών που ορίζεται από το τέμπλο μέχρι και την τρίτη προς Δυσμάς αντηρίδα διαστασιολογικά ταυτίζεται με το συνολικό μήκος του ναού του Αγ. Αθανασίου. Μάλλον έτσι επιβεβαιώνεται η καθ' αντιγραφή κατασκευή σε μεταγενέστερο χρόνο με χρήση τουλάχιστον τριών σφενδονίων ίδιας οξυκόρυφης μορφής. Από τα συγκριτικά στοιχεία τους με αντίστοιχους ναούς μάλλον τοποθετούνται στο 18ο αιώνα.

8. Χ. Μπούρας, *op. cit.*, σελ. 14.

9. Π. Φιλίππου-Αγγέλου, *Καλύβια Θεορικού Αττικής. Ιστορική αρχαιολογική περιήγηση*, Καλύβια 2000, σελ. 70, σημ. 61.

10. Α. Ορλάνδος, «Ναοί των Καλυβίων Κουβαρά», *Αθηνά*, 1923, σελ. 165-173, Ε. Τσοφοπούλου-Γκίνη, «...», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49, 1994, σελ. 191 και Δ. Πάλλας, «Η παλαιοχριστιανική ΝΑ Αττική» *Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης*, Καλύβια 1985, σελ. 52-53.

11. Α. Milchhöfer, «Antikenbericht aus Attika», *Athenische Mittheilungen* XII, 1887, σελ. 277.

12. Ι. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, σελ. 376.

13. Σ. Μαμαλούκος, «Άγιος Μόδεστος (Άγιος Θόδωρος) στο Κορωπί», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Αθήνα 1982, σελ. 229.

Η εξέλιξη της τρικλιτης βασιλικής

Ας εξετάσουμε την τρικλιτη βασιλική στην ίδια περιοχή. Ενώ διαδίδεται ο τύπος της ξυλόστεγης μονόκλιτης διευρυμένου πλάτους, εντούτοις δε λείπουν τα δείγματα της τρικλιτης¹⁴. Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Καλύβια ακολουθεί το σύνηθες πρότυπο της τρικλιτης βασιλικής με τις χαρακτηριστικές τοξοστοιχίες κατά μήκος του κυρίως ναού που φέρουν τη δίριχτη στέγη. Αξιοσημείωτη είναι η επανάχρηση παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών (πεσσοί, κίονες, ιωνικά κιονόκρανα και επιθήματα).

Ανάλογα παραδείγματα από ξυλόστεγες τρικλιτες βασιλικές εμφανίζονται στο Κορωπί η Κοίμηση της Θεοτόκου και η ομώνυμή της στην Παιανία¹⁵, όπου με την κυτταροπροσθετική δομή της από μονόκλιτη ή δίκλιτη σε πρώτη φάση προ του 1785 μεταβάλλεται σε τρικλιτη κατά τη δεύτερη φάση. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα τρικλιτων με θολοσκεπές αρχικά το κεντρικό κλίτος μόνο, όπως στην Αγ. Τριάδα Λαμπρική. Όσο χαμηλώνει το ύψος του κτιρίου τόσο συχνότερα συναντάμε θολωτές βασιλικές. Εξαίρεση παρουσιάζει το σωζόμενο ήδη από το 13ο αιώνα κεντρικό κλίτος μεγάλου ύψους στην Παναγία της Μερέντας¹⁶.

Η μετάβαση από την τρικλιτη στη μονόκλιτη με τα εγκάρσια τόξα επιτρέπει ευχερέστερα τη θολωτή κάλυψη του κτιρίου, ιδιαίτερα όταν μικραίνει το πλάτος του.

Παρατηρώντας την εξέλιξη των δρομικών κυρίως βασιλικών διαπιστώνουμε ότι ο λίθινος φέρων οργανισμός σε κάτοψη εμφανίζει αρκετές ομοιότητες ανάμεσα στη γεωγραφική ενότητα Κορωπίου-Παιανίας αφενός και Μαρκοπούλου αφετέρου (εικ. 7, 8) ως προς τη διάταξη και τη χρήση των σφενδονίων. Μερικές από τις βασιλικές του Κορωπίου εμφανίζουν πρόδηλα την ύπαρξη προγενέστερου λατρευτικού οικοδομήματος από το οποίο διασώζονται τμήματα, όπως πχ. κόγχη ιερού (Άγιος Μόδεστος Κορωπίου, Προφήτης Ηλίας Παιανίας¹⁷ ή η βόρεια κόγχη του άλλοτε τρίκογχου ναού Παλαιοπαναγιάς Κάντζας ή ακόμα η ΒΑ γωνία του αρχικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου τετρακίονιου της Μεταμόρφωσης στο Πικέριμι), που θυμίζουν αντίστοιχα παραδείγματα όπως η Παναγίτσα στα Βύλλια (βόρειο κλίτος) και η Παναγία στις Αφίδνες. Η διαφορά ανάμεσά τους έγκειται στο ότι η πρώτη ομάδα χαρακτηρίζεται από ξυλόστεγες βασιλικές, ενώ η δεύτερη από θολωτές. Από τις

14. Π. Φιλίππου-Αγγέλου, *op. cit.*, σελ. 93.

15. Χ. Πανουσάκης, «Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Παιανία», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Αθήνα 1982, σελ. 217-219.

16. Ν. Koumbaraki-Panselinou, *Saint Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Merenda*, 1976, σελ. 33-35, εικ. 7, πίν. II.

17. Γ. Πανέτσος, «Η εκκλησία του Προφήτη Ηλία στην Παιανία», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Αθήνα 1982, σελ. 203-205.

σωζόμενες, εξαίρεση αποτελούν οι μικρών διαστάσεων θολωτές –και ίσως πρώιμες– βασιλικές που δεν εμφανίζουν σφενδόνια στην κατασκευή τους (εικ. 9) (Αγ. Κυριακή Κερατέας¹⁸, Αγ. Θεόδωροι Πέτας), αλλά και η ομάδα των θολωτών του 17ου-18ου αι. που εντοπίζεται γεωγραφικά στην περιοχή της Κερατέας (Αγ. Παρασκευή) και της Αναβύσσου (εικ. 10) (Αγ. Παντελεήμονας, Αγ. Νικόλαος στο ανατολικό τμήμα του ναού). Με αφετηρία το ίδιο πρότυπο εμφανίζονται διαφοροποιημένες εφαρμογές τόσο ως προς τα τυφλά αψιδώματα –οξυκόρυφα ή μη– κατά μέγεθος και αριθμό όσο και προς την έλλειψη σφενδονίων. Η συγγένεια με τις τεχνικές της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής είναι αρκετά εμφανής, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη χρήση ισλαμιζόντων¹⁹ τόξων στις μικρές κόγχες. Ιδιότυπη μορφή εμφανίζεται στο ναό του Αγ. Χαράλάμπους Κερατέας (εικ. 11) όπου φαίνεται η ανεπιτυχής προσπάθεια κατασκευής του ως σταυρεπίστεγου και μάλιστα μεγαλύτερου πλάτους από το σύνηθες, με αποτέλεσμα να εξελιχθεί σε θολωτή δρομική βασιλική με υπερυψωμένο το μεσαίο τμήμα της.

Ομοίότητες προς τον αρχικό πυρήνα της Αγίας Κυριακής Κερατέας εμφανίζουν πολλοί αντίστοιχοι ναοί του Μαρκοπούλου αυτής της περιόδου, όπως ο Αγ. Θωμάς – Κλήσα Μόσκου, ο Αγ. Δημήτριος Βραώνας, ο προφήτης Ηλίας, ο Αγ. Νικόλαος στο Λιμάνι Πόρτο-Ράφτη στον αρχικό του πυρήνα και η παλαιά Αγ. Μαρίνα Πόρτο-Ράφτη. Οι πρώιμες θυμίζουν πάρα πολύ αντίστοιχα μικρές θολωτές βασιλικές της ΒΑ Αττικής, όπως π.χ. η Αγ. Παρασκευή στο Πάνακτον²⁰ (Οινόη).

Το φαινόμενο της διαφοροποίησης των δύο ομάδων χρειάζεται διερεύνηση, διότι στην ίδια περίοδο και στον ίδιο περίπου γεωγραφικό χώρο οι οροφές αντιμετωπίζονται με εντελώς διαφορετικό οικοδομικό-κατασκευαστικό τρόπο. Πώς εξηγείται τεχνίτες να κατασκευάζουν τα σφενδόνια με τον ίδιο τρόπο και να μην ολοκληρώνουν το θολωτό μέρος της οροφής, αλλά να αποπερατώνουν τη στέγη με ξύλινη κατασκευή, τη στιγμή που γνωρίζοντας τις τεχνικές κατασκευής σφενδονίων είναι σε θέση να επιτύχουν και το θολωτό μέρος; Είναι άραγε έλλειψη πρώτης ύλης; Όχι βέβαια γιατί στη περιοχή είναι εύκολη η εξεύρεση πωρόλιθου. Η αναζήτηση των λόγων της διαφοροποίησης πρέπει να στραφεί σε σημαντικότερους παράγοντες που διαμορφώνουν την τελική τους επιλογή. Τέτοιοι παράγοντες εξετάζονται κάτω από το πρίσμα του σεισμικού αποτελέσματος. Το φαινόμενο παρατηρείται στις τοιχοποιίες των ναών αυτής της περιόδου όπου εμφανίζονται συμπαγή τμήματα π.χ. κόγχες ιερού έως και το τύμπανό τους που διέφυγαν τον κίνδυνο κατάρρευσης. Τα συγκεκριμένα τμήματα αποτελούν αφετηρία για την ανακατασκευή των ναών.

18. Χ. Μπούρας, *op. cit.*, σελ. 103, εικ. 105-108.

19. Α. Τανούλας, *op. cit.*, σελ. 139.

20. Χ. Μπούρας, *op. cit.*, σελ. 288-289.

Κατά την περίοδο αυτή καταγράφονται²¹ μεγάλοι σεισμοί, που έπονται της έκρηξης του ηφαιστείου της Σαντορίνης (1650 και 1667), όπως εκείνος της 3-9-1705 με επίκεντρο μεταξύ Ωρωπού και Πλαταιών που προκαλεί μεγάλες ζημιές στην περιοχή των Αθηνών. Το ίδιο επίκεντρο έδωσε νέο μεγάλο σεισμό στις 13-6-1785. Παρατηρώντας το σεισμολογικό χάρτη²² με τα επίκεντρα των σημαντικότερων σεισμών (πάνω από 6 Ρίχτερ) γύρω από την περιοχή αφ' ενός και αφ' ετέρου των ενεργών ρηγμάτων που έχουν καταγραφεί, διαπιστώνουμε ότι οι περιοχές που διατρέχονται από τα παραπάνω ρήγματα παρουσιάζουν ξυλόστεγη οροφή ενώ οι περιοχές εκτός των ρηγμάτων διατηρούν θολωτή. Τέτοιες περιοχές στην πρώτη κατηγορία είναι η Παιανία, το Κορωπί, τα Καλύβια και ο Κουβαράς, ενώ από το Μαρκόπουλο διαφοροποιείται η περιοχή Κουνάλα που γεωγραφικά είναι πλησιέστερη στις προηγούμενες. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν το Μαρκόπουλο, η Πέτα-Κερατέα, ο Λαυρεωτικός Όλυμπος και η Αναβύσσος.

Συμπεράσματα

Εάν εξεταστούν οι ανωτέρω κατηγορίες ναών κάτω από το πρίσμα της διαφορετικής κατασκευαστικής τεχνικής που εμφανίζουν συνάγονται τα ακόλουθα:

1) Στην ομάδα των ξυλόστεγων τα εγκάρσια τόξα, τα σφενδόνια, περιορίζονται σε ένα. Άρα η υπόθεση ότι η ξύλινη οροφή αντικατέστησε την προγενέστερη επισφαλή θολωτή είτε ως εφαρμογή είτε ως μεταφερόμενη εμπειρία από τους προγενέστερους μαστόρους οδηγεί σε επικράτηση της μορφής, που επιβεβαιώνεται μετά το μεγάλο σεισμό του 1705, αν όχι νωρίτερα.

2) Στην ομάδα των ξυλόστεγων διευρυμένου πλάτους Καλυβίων Κουβαρά, τα τρία εγκάρσια τόξα κατ' ελάχιστον εξασφαλίζουν τον κανόνα της στατικής επάρκειας για την περίοδο που αναφερόμαστε, όπως αυτή είχε επιβεβαιωθεί ως τότε από την κτιριακή συμπεριφορά.

3) Στην ομάδα των θολοσκεπών δρομικών του Μαρκοπούλου ο ικανός αριθμός σφενδονίων –τουλάχιστον 2– έχει ως αποτέλεσμα την ικανοποιητική ευστάθειά τους ως σήμερα.

4) Στην ευρύτερη ομάδα των πρώιμων μικρών δρομικών θολοσκεπών Μαρκοπούλου-Πέτας-Κερατέας και Αναβύσσου δεν χρησιμοποιούνται καθόλου ενισχυτικά τόξα, αλλά, αντίθετα, μεγαλώνει το πάχος της τοιχοποιίας και είναι δυνατόν

21. V. Papazachos et alii, «A Catalogue of Earthquakes in Greece and surrounding area for the period 550 b.C.-1999», Γεωφυσικό Εργαστήριο Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης I, σελ. 333.

22. Ε. Δημοπούλου, Χ. Σπυρόπουλος, Π. Ζεντέλης, «Ανάπτυξη συστήματος διαχείρισης σεισμικής επικινδυνότητας», Τομέας Τοπογραφίας, Σχολή Αγρονόμων-Τοπογράφων Ε.Μ.Π., 2002, σχ. 8.

να δημιουργείται διεύρυνση του χώρου μέσω των τυφλών αφιδωμάτων. Εδώ αξίζει να αναφερθούν και οι άλλες υπο-ομάδες με ιδιαιτερότητες όπως μορφολογικές (ισλαμίζοντα τόξα στις κόγχες), (εικ. 12), οικοδομικές (επικάλυψη με σχιστόπλακες, χρήση ισχυρών κονιαμάτων που μαρτυρούν την ιδιαίτερη προέλευση των μαστόρων τους αλλά και άλλα μυστικά στις τεχνικές τους).

Ανάμεσα στις ανωτέρω ομάδες διαφαίνονται διαφορετικές προσεγγίσεις στην κατασκευαστική λογική για την αντιμετώπιση του τοξωτού φορέα. Εντυπωσιακό είναι ότι και οι μορφολογικές επιλογές (εικ. 13), όπως υπέρθυρα, εικονοστάσια εισόδου, σταυροί αετωματικοί, διαφοροποιούνται, πράγμα που σημαίνει τη διείσδυση διαφορετικών συντεχνιών μέσα στην ίδια περιοχή της ΝΑ. Αττικής. Πιθανά αυτό να σχετίζεται με το ιδιοκτησιακό καθεστώς των ναών (Μονή Πετράκη, Καισαριανής, ή Πεντέλης) και συνεπώς την εξάρτησή τους ή μη από αντίστοιχες μονές, που καθεμιά έχει δική της κατασκευαστική παράδοση, αθηναϊκή ή επαρχιακή.

Παρατηρούμε ότι η τρίκλιτη βασιλική δεν αποτελεί πλέον την πρώτη τυπολογική προτίμηση, αν και προσφέρεται προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες της πληθυσμιακής αύξησης των νεοσχηματιζόμενων οικισμών της περιόδου αυτής. Αντίθετα την ανάγκη αυτή έρχεται να καλύψει ο δρομικός χαρακτήρας της βασιλικής, μεγαλώνοντας το μήκος της είτε κατασκευάζοντας περισσότερα διάχωρα στον κυρίως ναό είτε δημιουργώντας υστερώτερα εξωτερική προσθήκη.

Μπορούμε έτσι να αντιληφθούμε πώς ετοιμάζεται σταδιακά το νέο πρότυπο ναού μεγάλης χωρητικότητας, η βασιλική του 19ου αιώνα με όλες τις παραλλαγές της, που θα συναντήσουμε αποκορυσταλωμένο πια στους μεταεπαναστατικούς χρόνους.

RÉSUMÉ

L'évolution des églises en Attique du Sud-Est à la fin de l'occupation ottomane

Les églises de l'Attique du Sud-Est sont de constructions rurales simples, caractérisées par la présence de l'arc et de la voûte en berceau. Ces éléments jouent un rôle primordial non seulement dans la statique des édifices mais aussi dans le choix de leur forme. Grâce à ces éléments, l'espace disponible peut se doubler lorsqu'il est nécessaire.

Selon les sources, la région a commencé à se repeupler de façon plus systématique après 1760. De villages se constituent à proximité des hameaux épars et de nombreuses petites églises apparaissent, dotées d'une caractéristique commune: la toiture en bois. Toutefois, la construction des voûtes en berceau

persiste, notamment dans les régions de Markopoulo et de Koropi. Ce même mode de construction est adopté aussi dans les basiliques à deux nefs, assez peu représentées ici.

Le modèle qui semble s'adapter le mieux aux besoins des habitants est sans doute la basilique à nef unique «élargie», à toiture en bois. Sa forme est particulière, car le bâtiment s'appuie sur de contreforts successifs, ménagés le long des côtés N et S et portant des arcs transversaux. Ce type semble résulter de l'évolution de la basilique à trois nefs en celle à nef unique. Il est à noter que le type de la basilique à trois nefs ne disparaît pas complètement pendant ce temps.

L'étude des églises nous mène à y distinguer de groupes qui se différencient bien nettement. Il semble assez curieux que dans une région relativement restreinte et assez homogène les choix de couverture varient. Les raisons sont à chercher mais nous pensons qu'une hypothèse qui semble assez vraisemblable est celle du comportement sismique des parties concernées. En effet, dans cette même région, les églises fondées au long des fosses sismiques actives ont reçu une toiture en bois, tandis que les autres conservent le principe plus ancien de la voûte en berceau.

Εικ. 1. Χριστός στο Κάστρο, Κορωπί: τόξο και στέγη.

Μεταμόρφωση
Σωτήρος 10ος
αιώνας,
Άγ. Λουκάς
Λαμπρική,
Άγ. Δημήτριος
Άλυκού

Εικ. 2. Βυζαντινοί ναοί (φωτ. Γ. Αδαμόπουλος).

Άγ. Ασώματοι, Άγ. Νικόλαος Κόντρας,
Προφ. Ηλίας

Εικ. 3. Ναοί με κάτοψη ελεύθερου σταυρού (φωτ. Γ. Αδαμόπουλος).

Αγ. Πέτρος

Αγ. Μόδεστος

Ζωοδόχος Πηγή

Παναγία Σκουπέρη

Εικ. 4. Ναοί δρομικοί ξυλόστεγοι (φωτ. Γ. Αδαμόπουλος).

**Θολοσκεπείς : Αγ. Γεώργιος, Αγ. Αθανάσιος
Αγ. Δημήτριος**

Εικ. 5. Ναοί θολοσκεπείς (φωτ. Γ. Αδαμόπουλος).

Εικ. 6. Άγ. Αντόνιος Κουβαρά.

ΚΟΡΣΗ-ΠΑΙΑΝΑ						
Εκκλησίες, Δρομίες, Βικιλιές, με ηζερτί, σφενδόμα						
Όνομασία	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ			ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣΗ		
	Οροφή	Κάπνη γερσί	Επιστομική πύλα (σφενδόμα)	Ανοσπόμερη	Προσθήκη	Έκπριση
Άγ. Πέτρος Κοροτί (Λούτσα)	Ξιλόσπερη	Ημικυλινά	1	2ο μισό 17ου		
Χριστός (Κάστρο)	Ξιλόσπερη	Ημικυλινά	1	17ος		
Ζωοδόχος Πηγή Κοροτί (Λούτσα)	Ξιλόσπερη	Ημικυλινά		17ος-18ος		
Παναγία Σκουτέρη	Ξιλόσπερη	Ημίστομική		1ο μισό 17ου		
Άγ. Μόδεστος (Άγ. Θεόδωρος)	Ξιλόσπερη	Ημίστομική	1	18ος-19ος		1734
Προφήτης Ησίας Παιανία	Ξιλόσπερη	Ημίστομική	1	17ος		
Παναγία Μεσοπορτίσσια (Θήνη)	Ξιλόσπερη	Ημίστομική		18ος		1763
Άγ. Κοσταντίνος Πάδομα	Ξιλόσπερη	Ημίστομική	()			
Άγ. Δημήτριος (Τόζη)	Θολωπή	Ημίστομική	()	17ος		
Άγ. Αθανάσιος Κάστρο Φουβέρη	Θολωπή	Ημίστομική	1	17ος-18ος		
Άγ. Γεώργιος (Σωπρά)	Θολωπή	Ημίστομική	2	17ος-18ος	19ος	1767

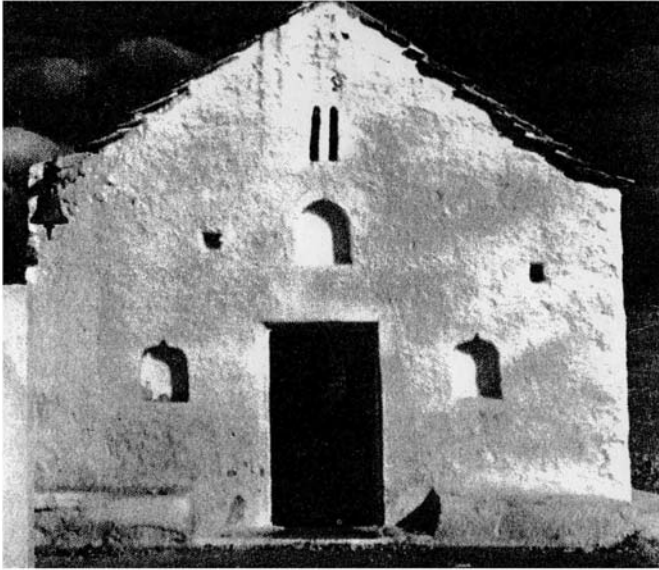
Εικ. 7

ΜΑΡΚΙΟΥΛΟ						
Εκκλησίες Δρομικές Βασιλικές με ή χωρίς σφενδόμια						
Όνομασία	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ			ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣΗ		
	Όροση	Κάπνηγερσού	Επιστηνικά πύξα (σφενδόμια)	Ανοικοδόμηση	Προσθήκη	Εκτίρηση
Παναγία στη Μέρντα	Θολωπή	Ημεζερσησική		12ος-13ος		από 13ο
Άγιος Γεώργιος Κζάϊ	Θολωπή	Ημικυκλική (τεταλόμερη)		προ 16ου		από 16ο-17ο
Αγία Παρσκεική (κατ Αγία Θεία)	Θολωπή	Ημεζερσησική	1	18ος		1751
Άγιος Δημήτριος Βροσπόκος	Θολωπή	Ημεζερσησική		18ος	19ος-20ς	1753
Άγιος Δημήτριος Νάεργια	Θολωπή	Ημεζερσησική	2	18ος	19ος	1753
Παναγία στο νεκροσηείο	Θολωπή	Ημεζερσησική	1	18ος		1767
Προφήτης Ηλίας στο Υόρεγιογείο	Θολωπή	Ημικυκλική	1	18ος		1753
Άγιος Αθανάσιος στη Μέρντα	Θολωπή	Ημεζερσησική		18ος	19ος-20ος	1753
Αγία Παρσκεική στο γίεγδο	Θολωπή	Ημικυκλική	3	μέσα 18ου		1753
Άγιος Θεομύς	Θολωπή	Ημικυκλική		2ο μέσο 18ου		
Παναγία Εωεργελέσφια	Θολωπή	Ημεζερσησική	1	18ος	αρχή 19ου	
Άγιος Νικόλαος στο Πέριο Ράση	Θολωπή	Ημικυκλική		18ος	19ος	
Άγιος Σπυρίδουκος στο Πέριο Ράση	Θολωπή	Ημικυκλική	2	18ος		
Μετηόρεση του Σαήρος (τεταλία Αγία Μαρία) στο Πέριο Ράση	Θολωπή	Ημικυκλική		18ος	19ος	
Αγία Τριάς Αγρέλεια (ΑΔΥΜΕ)	Θολωπή	Ημικυκλική	2	16ος		18ος
Παναγία στην Κουάλα	Ξιλόσπερη	Ημικυκλική	2	18ος	20ος	1753

Εικ. 8

ΚΕΡΑΤΕΑ - ΚΟΥΒΑΡΑΣ - ΟΛΥΜΠΙΟΣ - ΑΝΑΒΥΣΣΟΣ						
Εκκλησίες Δρομικές Βασιλικές με ή χωρίς σφενδόμια						
Όνομασία	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ			ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣΗ		
	Όροση	Κάπνηγερσού	Επιστηνικά πύξα (σφενδόμια)	Ανοικοδόμηση	Προσθήκη	Εκτίρηση
Αγ. Δημήτριος Ολύμπεου (Προσφουριά)	Θολωπή			17ος		1751
Παναγία Μεσοσηορπίσση Ολύμπεος (Αδύμη)	Θολωπή	Ημεζερσησική		17ος-18ος		1772
Αγ. Παναγία ήμεν Ανόβυσσος	Θολωπή	Ημικυκλική		17ος		18ος
Αγ. Νικόλαος Ανόβυσσος	Θολωπή	Ημικυκλική		17ος-18ος	18ος	
Αγ. Παρσκεική Κερσέα	Θολωπή	Ημεζερσησική		17ος-18ος		
Αγ. Χιράλιμπος Κερσέα	Θολωπή	Ημεζερσησική	(2 ^η)	17ος		1783
Αγ. Κίρηση Κερσέα	Θολωπή	Ημικυκλική		12ος 13ος	17ος	
Αγ. Θεόδωροι Πετ. Κουβαρά	Θολωπή	Ημικυκλική		18ος	19ος	
Υπσηση Κουβαρά	Ξιλόσπερη	Ημεζερσησική	1	18ος	17ος	
Αγ. Αντόκος Κουβαρά	Ξιλόσπερη	Ημικυκλική	3	μέσα 18ου		
Αγ. Αθανάσιος Κουβαρά	Ξιλόσπερη	Ημεζερσησική	3	17ος		

Εικ. 9

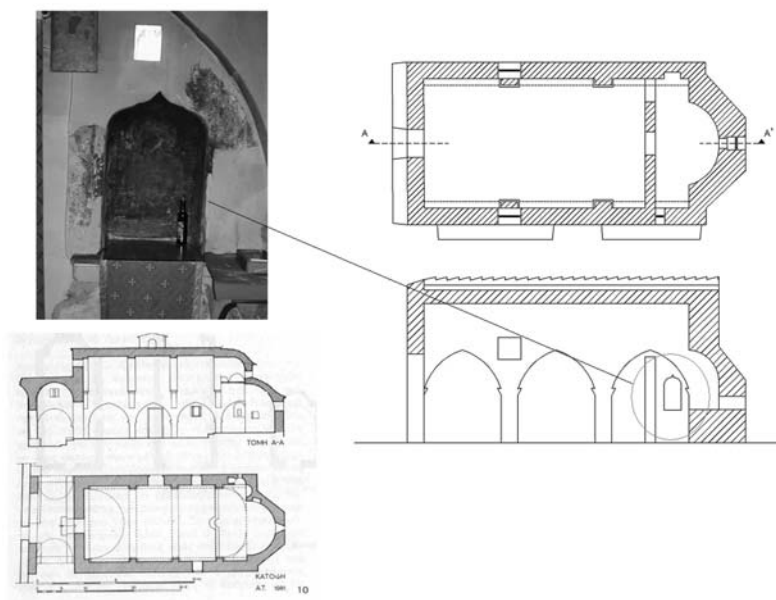
Κόγχη Πρόθεσης
Αγ. Παρασκευή
Κερατέας

Άγ. Παντελεήμονας Αναβύσσου

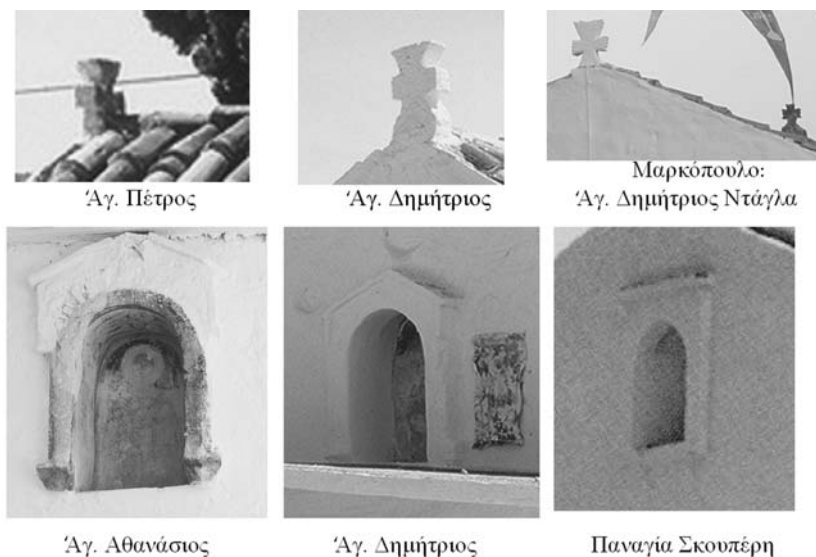
Εικ. 10. Τόξα ισλαμίζοντα.

Εικ. 11. Άγ. Χαράλαμπος Κερατέας.

Εικ. 12. Αγ. Παρασκευή Κερατέας, Αγ. Νικόλαος – Λεμόνια Σαλαμίνας.

Εικ. 13. Μορφολογικές και αισθητικές λεπτομέρειες.

